

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ПОЛТАВСЬКА ДЕРЖАВНА АГРАРНА АКАДЕМІЯ

Кафедра екології, збалансованого природокористування та захисту довкілля

СИЛАБУС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ЕКОЛОГО-ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА ВПЛИВУ НА ДОВКІЛЛЯ

освітньо-професійна програма Агроекологія

спеціальність 101 Екологія

галузь знань 10 Природничі науки

освітній ступінь Магістр

Розробник: **Павло ПИСАРЕНКО**, професор, професор кафедри екології, збалансованого природокористування та захисту довкілля, доктор сільськогосподарських наук

Гарант ОНП: **Павло ПИСАРЕНКО**, професор, професор кафедри екології, збалансованого природокористування та захисту довкілля, доктор сільськогосподарських наук

Полтава 2021 р.

Назва навчальної дисципліни	Еколого-експертна оцінка впливу на довкілля
Назва структурного підрозділу	Кафедра екології, збалансованого природокористування та захисту довкілля
Рівень вищої освіти	Магістр
Спеціальність	101 Екологія
Попередні умови для вивчення навчальної дисципліни	дисципліни, які передують їй вивченню: «Агроекологія», «Сучасні методи відновлення техногенно забруднених територій»
Контактні дані розробників, залучених до викладання	<i>Викладач:</i> Писаренко П.В., професор, професор кафедри екології, збалансованого природокористування та захисту довкілля, доктор сільськогосподарських наук Контакти: ауд. 37 (навчальний корпус №1) e-mail: pavlo.pysarenko@pdaa.edu.ua, сторінка викладача https://www.pdaa.edu.ua/people/pysarenko-pavlo-viktorovych

Заплановані результати навчання

Мета вивчення навчальної дисципліни: сформувані у майбутніх фахівців систему умінь та компетенцій для забезпечення застосування правових та організаційних засад оцінки впливу на довкілля антропогенної діяльності, запобігання шкоді довкіллю, забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання і відтворення природних ресурсів у процесі прийняття рішень щодо провадження господарської діяльності, яка може мати значний вплив на довкілля, з урахуванням державних, громадських і приватних інтересів.

Основні завдання навчальної дисципліни: узагальнення інформації щодо процедури проведення ОВД та прийняття рішення про провадження планованої діяльності; освоєння діяльності природоохоронних органів щодо проведення науково-обґрунтованої оцінки впливу на довкілля, вивчення процедури громадського обговорення ОВД, набуття навичок формулювання екологічних умов реалізації планованої діяльності, використання експертних методів оцінки при проведенні процедури ОВД.

Компетентності	Програмні результати навчання
<p><i>Загальні: ЗК 2. Здатність приймати обґрунтовані рішення.</i></p> <p><i>Фахові: ФК 4. Здатність застосовувати нові підходи до аналізу та прогнозування складних явищ, критичного осмислення проблем у професійній діяльності.</i></p> <p><i>ФК 7. Здатність до організації робіт, пов'язаних з оцінкою екологічного стану, захистом довкілля та оптимізацією природокористування, в умовах неповної інформації та суперечливих вимог.</i></p> <p><i>ФК 10. Здатність оцінювати рівень негативного впливу природних та антропогенних факторів екологічної небезпеки на довкілля та людину.</i></p> <p><i>ФК 11. Здатність формувати методичні підходи до оцінювання ефективності заходів щодо забезпечення ресурсно-екологічної безпеки у регіоні та здійснювати вибір інноваційно-інвестиційних проектів за екологічними та економічними критеріями.</i></p>	<p>ПРН 12. Уміти оцінювати ландшафтне і біологічне різноманіття та аналізувати наслідки антропогенного впливу на природні середовища</p> <p>ПРН 13. Уміти оцінювати потенційний вплив техногенних об'єктів та господарської діяльності на довкілля.</p> <p>ПРН 15. Оцінювати екологічні ризики за умов недостатньої інформації та суперечливих вимог.</p> <p>ПРН 20. Володіти основами еколога-інженерного проектування та еколога-експертної оцінки впливу на довкілля</p> <p>ПРН 22. Уміти формувати методичні підходи до оцінювання ефективності заходів щодо забезпечення ресурсно-екологічної безпеки у регіоні та відбору інноваційно-інвестиційних проектів за оптимізаційними критеріями</p>

Програма навчальної дисципліни

Тема 1. Загальні положення та поняття про оцінку впливу на довкілля (ОВД). Види діяльності, що можуть мати значний вплив на довкілля. Передумови виникнення ОВД. Процедури екологічної експертизи та оцінки впливу на навколишнє середовище. Базові підґрунтя для проведення ОВД. Світовий та європейський досвід ОВД. Міжнародний та вітчизняний досвід вирішення регіональних та транскордонних екологічних проблем. Директиви 2011/92/ЄС Європейського Парламенту та Ради про оцінку впливу окремих державних і приватних проектів на навколишнє середовище. Конвенція Європейської економічної комісії ООН про оцінку впливу на довкілля у транскордонному контексті. Основні суб'єкти оцінки. Уповноважені органи

влади, що приймають участь в процедурі оцінки. Розмежування повноважень між центральним та територіальними органами влади в процесі ОВД. Засоби та технології, що використовуються для інформаційного забезпечення заходів із оцінки впливу на довкілля. Оцінювання непередбачуваних екологічних проблем і вибір шляхів їх вирішення. Категорії планованої діяльності. Вплив процесів техногенезу на стан навколишнього середовища та екологічні ризики, пов'язані з виробничою діяльністю. Вимоги до використання основних принципів екологічного управління, поводження з відходами виробництва та споживання, оцінки поточного стану навколишнього середовища, а також до заходів, спрямованих на збереження ландшафтно-біологічного різноманіття та формування екологічної мережі. Особливості проведення ОВД при сільськогосподарському та лісогосподарському освоєнні земель, на територіях та об'єктах природнозаповідного фонду чи в їх охоронних зонах. Терміни та етапи проведення процедури оцінки впливу. Схема руху документів під час визначення обсягу досліджень та рівня деталізації інформації, що підлягає включенню до звіту ОВД. Єдиний реєстр оцінки впливу на довкілля. Принцип відкритості та доступності інформації в процедурі ОВД. Уповноважені підрозділи Мінприроди України відповідальні за надання консультацій щодо підготовки звіту із ОВД. Розподіл повноважень та сфери компетенцій щодо проведення ОВД для видів діяльності, які можуть мати значний вплив на довкілля. Обрання методик та вихідних даних для оцінки впливу на окремі компоненти довкілля.

Тема 2. Етапи здійснення процедури ОВД. Процедури публічності та збору інформації при проведенні ОВД. Повідомлення про плановану діяльність, що підлягає оцінці впливу на довкілля. Визначення альтернатив планованої діяльності. Роль та участь громадськості в процедурі ОВД. Зауваження та пропозиції громадськості на повідомлення. Скоупінг в процедурі оцінки впливу на довкілля. Роль та місце скоупінгу. Переваги проходження етапу скоупінгу. Визначення обсягу досліджень та рівня деталізації інформації, що підлягає включенню до звіту із оцінки впливу на довкілля.

Тема 3. Повідомлення про планову діяльність. Звіт з оцінки впливу на довкілля. Структура Звіту. Післяпроектний моніторинг. Правове регулювання лісокористування землекористування. Правові засади використання рекреаційних можливостей лісів та сільськогосподарських угідь. Громадське обговорення Звіту з ОВД. Роль уповноваженого органу в проведенні процедури громадського обговорення. Оголошення про початок громадського обговорення. Проведення громадських слухань. Звіт про громадське обговорення. Врахування пропозицій і зауважень громадськості. Строки розгляду звіту із ОВД та підготовки висновку із оцінки впливу на довкілля уповноваженим органом. Консультації із державними органами. Обсягу досліджень та рівня деталізації інформації, що підлягає включенню до звіту з оцінки.

Тема 4. Висновок з оцінки впливу на довкілля. Врахування результатів оцінки впливу на довкілля у рішенні про провадження планованої діяльності. Відмова у видачі висновку. Оскарження висновку з оцінки впливу на довкілля або відмови у видачі висновку. Випадки видачі висновків із оцінки впливу на

довкілля про недопустимість планованої діяльності. Випадки скасування висновків з ОВД. Врахування зауважень і пропозицій громадськості у висновку із ОВД.

Тема 5. Завершальна стадія процедури ОВД. Екологічні умови, що містяться у висновку з ОВД. Вимоги проведення додаткової оцінки впливу на довкілля. Зміст програм післяпроектного моніторингу. Відмінності між висновками державної екологічної експертизи та висновками із ОВД. Системи екологічної оцінки. СЕО документів державного планування. Пропозиції і зауваження громадськості на етапі скоупінгу. Пропозиції і зауваження громадськості до звіту з СЕО ДДП.

Тема 6. Методи прогнозування, що використовувалися для оцінки впливу на довкілля. Оцінка ризиків зджоров'ю населення. Математичні та розрахункові методи, що використовуються при розробці ОВД для оцінки поточного стану довкілля, та прогнозування альтернативних сценаріїв. Оцінка екологічного ризику. Оцінка збитку за забруднення.

Тема 7. Експертні методи, що використовуються при проведенні ОВД. Сценарійні, бальні підходи при проведенні ОВД. SWOT-аналіз альтернативних сценаріїв. Роль лабораторних досліджень стану довкілля при проведенні ОВД.

Тема 8. Моніторинг та контроль впливу на довкілля під час провадження планованої діяльності, а також (за потреби) планів післяпроектного моніторингу. План післяпроектного моніторингу. Етапи та процедура проведення післяпроектного моніторингу. Лабораторні дослідження при здійсненні післяпроектного моніторингу.

Трудомісткість

Загальна кількість годин 135 год. Кількість кредитів 4,5.

Форма семестрового контролю залік.

Політика оцінювання

1. Академічна доброчесність: Здобувач вищої освіти повинен дотримуватись Кодексу академічної доброчесності та Кодексу про етику викладача та здобувача вищої освіти Полтавської державної аграрної академії. Дотримання академічної доброчесності здобувачами освіти передбачає: самостійне виконання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю результатів навчання (для осіб з особливими освітніми потребами ця вимога застосовується з урахуванням їхніх індивідуальних потреб і можливостей); посилення на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права; надання достовірної інформації про результати власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використанні методики досліджень і джерела інформації.

2. Система оцінювання

Критерієм успішного навчання є досягнення здобувачем вищої освіти мінімальних порогових рівнів оцінок за кожним запланованим результатом навчання.

Критерії успішного опанування програмних результатів навчання

Програмні результати навчання	Відсоток у підсумковій оцінці з навчальної дисципліни, %	Максимальна кількість балів	Мінімальний пороговий рівень оцінок, балів
ПРН 12. Уміти оцінювати ландшафтне і біологічне різноманіття та аналізувати наслідки антропогенного впливу на природні середовища	18	18	11
ПРН 13. Уміти оцінювати потенційний вплив техногенних об'єктів та господарської діяльності на довкілля.	20	20	12
ПРН 15. Оцінювати екологічні ризики за умов недостатньої інформації та суперечливих вимог.	20	20	12
ПРН 20. Володіти основами еколого-інженерного проектування та еколого-експертної оцінки впливу на довкілля	20	20	12
ПРН 22. Уміти формувати методичні підходи до оцінювання ефективності заходів щодо забезпечення ресурсно-екологічної безпеки у регіоні та відбору інноваційно-інвестиційних проектів за оптимізаційними критеріями	22	22	13
Разом	100	100	60

Оцінювання результатів навчання

Програмні результати навчання	Методи навчання	Форми оцінювання
ПРН 12. Уміти оцінювати ландшафтне і біологічне різноманіття та аналізувати наслідки антропогенного впливу на природні середовища	1. Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності <i>За джерелом знань:</i> МН 1. Словесні методи (лекція, розповідь-пояснення, бесіда). МН 2. Наочні методи (ілюстрування,	МНК 1. Методи усного контролю: 1) усне опитування 2) обговорення теоретичних питань, доповіді. МНК 2. Методи письмового контролю:

	<p>демонстрування).</p> <p>МН 3. Практичні методи (практичні роботи, робота з навчально-методичною літературою).</p> <p><i>За логікою:</i></p> <p>МНЛ 1. Індуктивний.</p> <p>МНЛ 7. Узагальнення.</p> <p>МНЛ 8. Конкретизація.</p> <p><i>За мисленням:</i></p> <p>МНМ 3. Проблемно-пошуковий.</p> <p>МНМ 4 Евристичний.</p> <p><i>За ступенем керівництва:</i></p> <p>МНСР 1. Методи самостійної роботи вдома (завдання самостійної роботи).</p>	<p>1) самостійна робота,</p> <p>2) письмове виконання практичних завдань</p>
<p>ПРН 13. Уміти оцінювати потенційний вплив техногенних об'єктів та господарської діяльності на довкілля.</p>	<p>1. Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності</p> <p><i>За джерелом знань:</i></p> <p>МН 1. Словесні методи (лекція, розповідь-пояснення, бесіда).</p> <p>МН 2. Наочні методи (ілюстрування, демонстрування).</p> <p>МН 3. Практичні методи (практичні роботи, робота з навчально-методичною літературою).</p> <p><i>За логікою:</i></p> <p>МНЛ 1. Індуктивний.</p> <p>МНЛ 7. Узагальнення.</p> <p>МНЛ 8. Конкретизація.</p> <p><i>За мисленням:</i></p> <p>МНМ 3. Проблемно-пошуковий.</p> <p>МНМ 4 Евристичний.</p> <p><i>За ступенем керівництва:</i></p> <p>МНСР 1. Методи самостійної роботи вдома (завдання самостійної роботи).</p>	<p>МНК 1. Методи усного контролю:</p> <p>1) усне опитування</p> <p>2) обговорення теоретичних питань, доповіді.</p> <p>МНК 2. Методи письмового контролю:</p> <p>1) самостійна робота,</p> <p>2) письмове виконання практичних завдань</p>
<p>ПРН 15. Оцінювати екологічні ризики за умов недостатньої інформації та суперечливих вимог.</p>	<p>1. Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності</p> <p><i>За джерелом знань:</i></p> <p>МН 1. Словесні методи (лекція, розповідь-</p>	<p>МНК 1. Методи усного контролю:</p> <p>1) усне опитування</p> <p>2) обговорення теоретичних питань, доповіді.</p>

	<p>пояснення, бесіда). МН 2. Наочні методи (ілюстрування, демонстрування). МН 3. Практичні методи (практичні роботи, робота з навчально-методичною літературою). <i>За логікою:</i> МНЛ 1. Індуктивний. МНЛ 7. Узагальнення. МНЛ 8. Конкретизація. <i>За мисленням:</i> МНМ 3. Проблемно-пошуковий. МНМ 4 Евристичний. <i>За ступенем керівництва:</i> МНСР 1. Методи самостійної роботи вдома (завдання самостійної роботи).</p>	<p>МНК 2. Методи письмового контролю: 1) самостійна робота, 2) письмове виконання практичних завдань</p>
<p>ПРН 20. Володіти основами еколого-інженерного проектування та еколого-експертної оцінки впливу на довкілля</p>	<p>1. Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності <i>За джерелом знань:</i> МН 1. Словесні методи (лекція, розповідь-пояснення, бесіда). МН 2. Наочні методи (ілюстрування, демонстрування). МН 3. Практичні методи (практичні роботи, робота з навчально-методичною літературою). <i>За логікою:</i> МНЛ 1. Індуктивний. МНЛ 7. Узагальнення. МНЛ 8. Конкретизація. <i>За мисленням:</i> МНМ 3. Проблемно-пошуковий. <i>За ступенем керівництва:</i> МНСР 1. Методи самостійної роботи вдома (завдання самостійної роботи).</p>	<p>МНК 1. Методи усного контролю: 1) усне опитування 2) обговорення теоретичних питань, доповіді.</p>
<p>ПРН 22. Уміти формувати методичні підходи до оцінювання ефективності заходів щодо забезпечення</p>	<p>1. Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності <i>За джерелом знань:</i></p>	<p>МНК 1. Методи усного контролю: 1) усне опитування 2) обговорення</p>

<p>ресурсно-екологічної безпеки у регіоні та відбору інноваційно-інвестиційних проектів за оптимізаційними критеріями</p>	<p>МН 1. Словесні методи (лекція, розповідь-пояснення, бесіда). МН 2. Наочні методи (ілюстрування, демонстрування). МН 3. Практичні методи (практичні роботи, робота з навчально-методичною літературою). <i>За логікою:</i> МНЛ 1. Індуктивний. МНЛ 7. Узагальнення. МНЛ 8. Конкретизація. <i>За мисленням:</i> МНМ 3. Проблемно-пошуковий. МНМ 4 Евристичний. <i>За ступенем керівництва:</i> МНСР 1. Методи самостійної роботи вдома (завдання самостійної роботи).</p>	<p>теоретичних питань, доповіді. МНК 2. Методи письмового контролю: 1) самостійна робота, 2) письмове виконання практичних завдань.</p>
---	---	--

Одним із обов'язкових елементів освітнього процесу є систематичний поточний контроль оволодіння компетентностями та підсумкова оцінка рівня досягнення програмних результатів навчання.

Схема нарахування балів з навчальної дисципліни за програмними результатами навчання

Програмні результати навчання	Форма оцінювання					
	Практичні заняття		Самостійна робота		Контрольна робота	
	Мінімальна кількість балів	Максимальна кількість балів	Мінімальна кількість балів	Максимальна кількість балів	Мінімальна кількість балів	Максимальна кількість балів
ПРН 12. Уміти оцінювати ландшафтне і біологічне різноманіття та аналізувати наслідки антропогенного впливу на природні середовища	5	8	5	8	1	2
ПРН 13. Уміти оцінювати потенційний вплив техногенних об'єктів та господарської діяльності на довкілля.	6	10	5	8	1	2

ПРН 15. Оцінювати екологічні ризики за умов недостатньої інформації та суперечливих вимог.	6	10	5	8	1	2
ПРН 20. Володіти основами еколого-інженерного проектування та еколого-експертної оцінки впливу на довкілля	6	10	5	8	1	2
ПРН 22. Уміти формувати методичні підходи до оцінювання ефективності заходів щодо забезпечення ресурсно-екологічної безпеки у регіоні та відбору інноваційно-інвестиційних проектів за оптимізаційними критеріями	6	10	5	8	3	3

Схема нарахування балів з навчальної дисципліни

Назва теми	Форми оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти			Разом
	Виконання вправ на практичних заняттях	Виконання завдань на самостійну роботу	Виконання контрольної роботи	
<i>Тема 1. Загальні положення та поняття про оцінку впливу на довкілля (ОВД). Види діяльності, що можуть мати значний вплив на довкілля.</i>	8	5	12	13
<i>Тема 2. . Етапи здійснення процедури ОВД.</i>	4	5		9
<i>Тема 3. Повідомлення про планову діяльність. Звіт з оцінки впливу на довкілля</i>	8	5		13
<i>Тема 4. Висновок з оцінки впливу на довкілля.</i>	4	5		9
<i>Тема 5. Завершальна стадії процедури ОВД</i>	8	5		13
<i>Тема 6. Методи прогнозування, що використовувалися для оцінки впливу на довкілля. Оцінка ризиків здоров'ю населення.</i>	4	5		9
<i>Тема 7. Експертні методи, що використовуються при проведенні ОВД.</i>	8	5		13
<i>Тема 8. Моніторинг та контроль впливу на довкілля під час провадження планованої діяльності, а також (за потреби) планів післяпроектного моніторингу.</i>	4	5		21
Разом	48	40	12	100

Рекомендована література

1. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23.05.2017 № 2059-VIII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text>
2. Популярний коментар до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» / Є. Алексєєва [за 16е. 16ед.. О. Кравченко] — Видавництво «Компанія 17 “Манускрипт”» — Львів, 2018. — 60 с. http://epi.org.ua/wpcontent/uploads/2018/11/Komentar_do_zakony_OVD_netversia.pdf
3. Постанова КМУ від 13 грудня 2017 р. № 1026 «Про затвердження Порядку передачі документації для надання висновку з оцінки впливу на довкілля та фінансування оцінки впливу на довкілля та Порядку ведення Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1026-2017-%D0%BF#Text>
4. Постанова КМ України від 13 грудня 2017 р. № 1010 «Про затвердження критеріїв визначення планованої діяльності, яка не підлягає оцінці впливу на довкілля, та критеріїв визначення розширень і змін діяльності та об’єктів, які не підлягають оцінці впливу на довкілля»
5. Постанова КМ України від 13 грудня 2017 р. № 989 «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань у процесі оцінки впливу на довкілля»
6. Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19#Text>. 7
. Алексєєва Є. Оцінка впливу на довкілля: Міжнародні стандарти, досвід інших країн і передумови до запровадження нової моделі оцінки впливу на довкілля в Україні та її основні елементи / С. Вихрист, Є. Єндрюшка, Н. Мікуліч, Д. Скрильніков, М. Шимкус – Київ 2018. – 141 с. (електронне видання).
8. DIRECTIVE 2011/92/EU on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment https://ec.europa.eu/environment/eia/pdf/EIA_Directive_informal.pdf.
9. Оцінка впливу на довкілля: можливості для громадськості (посібник) / Є. Алексєєва [за 17е. 17ед.. О. Кравченко] — Видавництво «Компанія “Манускрипт”» — Львів, 2017. — 36 с.
10. Вплив (не)допустимий: як покращити оцінку впливу рубок на довкілля http://epi.org.ua/wpcontent/uploads/2020/06/OVD_rubok_lisu_versiya_OK_clean_posylannya_1.pdf
11. Методичні рекомендації з розробки звіту з оцінки впливу на довкілля в галузі лісового господарства <https://mepr.gov.ua/documents/2749.html>.
12. Сайт Європейської Комісії щодо оцінки впливу на довкілля <https://ec.europa.eu/environment/eia/eia-legalcontext.htm> .

13. Алексеєва Є. Оскарження висновків з оцінки впливу на довкілля в суді / Є. Алексеєва [за 17е. 17ед.. О. Кравченко] — Видавництво «Компанія «Манускрипт»» — Львів, 2019. — 24 с.

14. Шутяк С. Постатейний коментар до Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку» / С. Шутяк [за 17е. 17ед.. О. Кравченко] — Видавництво «Компанія «Манускрипт»» — Львів, 2019. — 128 с.

15. Протокол про Стратегічну екологічну оцінку
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b99#Text

Додаткові матеріали для представлення навчальної дисципліни: Робоча навчальна програма.